

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТЕРМІНОЛОГІЇ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З НАЦІОНАЛЬНИМИ МЕНШИНАМИ

Стаття присвячена поясненню методологічних аспектів термінології, пов'язаної з етнічними та національними меншинами. Розглядається історичний, юридичний, філологічний та соціологічний аспекти проблеми.

Ключові слова: *етнос, національні меншини, нація, національність.*

Статья посвящена объяснению методологических аспектов терминологии, связанной с этническими и национальными меньшинствами. Рассматривается исторический, юридический, филологический и социологический аспекты проблемы.

Ключевые слова: *этнос, национальные меньшинства, нация, национальность.*

Article is devoted an explanation to methodological aspects of the terminology connected with ethnic and national minorities. It is considered historical, legal, philological and sociological aspects of a problem.

Keywords: *ethnos, national minorities, nation, nationality.*

Етнонаціональна проблема має загальнолюдський вимір. Вона важлива для багатьох країн світу, незалежно від їх рівня розвитку економіки і культури. Про етнічні меншини, як об'єкт історичного пізнання, створена велика кількість різноманітної історичної літератури. Вона найкраще науково осмислена у монографії О. Рафальського [1], яка є першою спробою порівняльного аналізу поглядів дорадянських, у тому числі еміграційних, радянських і пострадянських дослідників про етнічний чинник української історії. В ній автор побіжно торкається проблем, пов'язаних з термінологією.

Україна – багатоетнічна країна, до складу якої входять різні за походженням і культурою етнічні спільноти. Більшість цих спільнот об'єднує те, що вони протягом століть знаходилися у відриві від основного масиву свого етносу в умовах українського середовища й активно взаємодіяли з українцями. Українська держава робить перші кроки у вирішенні національного питання, поступово створюючи необхідні умови розвитку етнічних меншин. Про це свідчить, зокрема, ухвалення Закону України «Про національні меншини в Україні» 1992 р., окремих положень Конституції України 1996 р., Декларації прав національностей України 1991 р. [2].

За даними Всеукраїнського перепису населення, сьогодні в Україні проживають представники понад 130 національностей. Переважну більшість громадян України складають українці (37 541,7 тис. осіб, або 77,8 % від загальної кількості населення), решта населення (22,2 %) належить до національних меншин. Тому задоволення етнокультурних потреб громадян України, котрі вважають себе представниками національних меншин, є важливою складовою державної політики, спрямованої на досягнення етнополітичної стабільності в державі та на дотримання демократичних норм суспільно-політичного життя країни. Дана обставина викликає потребу в розгляді низки питань як концептуального, так і методологічно-термінологічного характеру. Тому наша стаття присвячена проблемі вживання термінів, що використовуються в сучасній українській мові стосовно ідентифікації етнічних меншин.

Виходячи з проблематики дослідження, вважаємо за необхідне уточнити зміст понять «етнос», «національна меншина», «національна ідентифікація», «соціальна адаптація» та багатьох інших.

«Національність» – це належність до певної нації (в перекладі з латинської – «плем'я», «народ»). Нація, як стверджує енциклопедія, – «це стійка, історично складена, спільність людей, об'єднаних специфічними етнічними рисами – спільністю території, мови, побуту, традицій, звичок, яка є відображенням цих факторів у суспільній національній свідомості та суспільній національній психології». І в цьому розумінні, звичайно, «нація» відрізняється від «народу», бо «народ – це сукупність людей (різної національності), які проживають на певній території» [3].

Сучасні дослідники не ототожнюють поняття «етнос» і «нація», розуміючи під поняттям «нація» сукупність громадян однієї держави. Цей підхід відбиває трактування сучасної американської нації, де чітко розмежовується національна та етнічна ідентифікація. Для країн, у яких домінуючим був моноетнічний чинник формування суспільства, таке трактування нації є неприйнятним. В Україні, як і в інших пострадянських державах, поняття «національність» пов'язується не з громадянством, а з етнічним походженням, яке усвідомлюється як національна приналежність.

Ми схильні приєднатися до тих авторів, які визначають націю як ступінь розвитку етносу та суспільства, як етнічний колектив, що усвідомлює свою природно-історичну спільність і організований у формі національної держави. Групи з відмінною етнічною ідентичністю в межах утворюваних національних держав і становлять національні меншини. Саме поняття «національна меншина» вперше було застосовано у Німеччині в XIX ст. у зв'язку з розвитком німецького націоналізму.

Виникнення етнічних меншин пов'язане з формами існування етносів: *компактною (ареальною)* – в межах однієї території та *розсіяною (дисперсною)* – на різних територіях. Групи етносу, що зберігають його якісні ознаки – мову, культуру, релігію, відчуття тотожності з ним на іноетнічних територіях і становлять меншість по відношенню до корінного етносу, називають етнічними меншинами. Більшість етносів, які представлені в Україні як меншини, існують у формі самостійних етнополітичних організмів – національних держав, за винятком циган. Що ж стосується кримських татар, кримчаків і караїмів, то на них поширюється статус національних меншин, хоча в історичному минулому ці етноси формувалися на території України і мали тут свою державність (кримські татари) [4].

Термін «етнічна меншина» виник у 50-х роках XX ст. і з 60-х років вживається як синонім терміна «національна меншина» з постійними намаганнями замінити і витіснити з наукового обігу останній. Частина авторів вважає термін «меншість» образливим і наголошує на доцільності використання більш толерантного наукового поняття – «національна та етнічна група».

На наш погляд, поняття «етнічна меншина» і «національна меншина» не тотожні, хоча й близькі за змістом, оскільки вони є похідними від категорій «етнос» і «нація». Поняття «етнічна меншина» ширше за змістом, ніж «національна меншина». Під *національною меншиною* розуміють групу осіб, яка, зберігаючи риси етнічної меншини, претендує на особливі політичні права, включаючи національно-територіальну автономію [4].

Національними меншинами є громадяни України, котрі, не будучи етнічними українцями, об'єднані почуттям національного самоусвідомлення та спільності між собою, мають етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність [5].

Етнічна (національна) меншина – це частина народу, яка проживає за межами однойменної держави, територіальної автономії в інонаціональному середовищі, зберігає свою самобутність, а також громадяни, котрі належать до народів, що не мають однойменних територіально-державних утворень. Незважаючи на критичну

оцінку цього визначення, треба відмітити, що поділ на українську і неукраїнську нації був притаманний правовій практиці української державності в 1917-1920 рр. Окремі сучасні дослідники теж не відмовляються від такого варіанта, удосконалюючи його на свій розсуд. Так В. Євтух пропонував зарахувати до національних меншин «групи громадян України неукраїнської національності, які проживають на її території, є меншими за чисельністю від української нації, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і зацікавленості добровільно зберігати й розвивати свою етнокультурну самобутність» [6]. О. Биков висловив таке бачення: «Національні меншини – це громадяни, які проживають на території України, не є етнічними українцями та за чисельністю перебувають у меншості, відрізняючись від етнічних українців своєю мовою, культурою і традиціями, виявляючи національне самоусвідомлення. Вони є елементом суспільного ладу, а, отже, усіх основних систем: політичної, економічної, соціальної, культурної та інших» [7]. Ширше визначення запропонувало Міністерство юстиції України, опублікувавши наприкінці 2001 р. власний варіант цього поняття: «До національних меншин належать громадяни України, іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах і які не є українцями за національністю, менші за чисельністю ніж українці, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і готові добровільно зберігати і розвивати свою етнокультурну самобутність» [8].

Щоб визначити методологічну концепцію поняття «національна меншина», треба чітко уявити, що цим терміном об'єднується два поняття – «нація» та «етнос». Етнос – це основоположна, стабільна й прогресивна форма життєдіяльності населення планети. Етнічність охоплює інтереси не лише частини населення, окремих класів, політичних партій, а й відображає інтереси всього населення даної держави. Суспільство є передусім сферою діяльності, етнос – це сфера життя людей. Лише в гармонійному поєднанні національних та загальнолюдських цінностей можна досягти справжнього пріоритету національних інтересів над політичними й класовими.

Щодо змісту поняття «нація», то серед сучасних етнологів, політологів, соціологів та соціальних філософів існують різні думки, які можна об'єднати у дві групи. Перша з них представляє ті, котрі дають можливість трактувати «націю» як людську спільність, що базується на культурних психологічних характеристиках. Для неї обов'язковим є єдина свідомість у спільному походженні. Однією з її ознак є також те, що вона існує в межах однієї території. Представники другого напрямку трактують націю як державу. Однак, незважаючи на різні точки зору у визначенні поняття «нація», на нашу думку, «етнос» є значно ширшим поняттям. Тому етнічна та національна меншина є різними поняттями.

Це своєрідний різновид спільноти людей, яка базується на їхньому спільному походженні, має єдині для її членів культурно-мовні характеристики, психологічні орієнтації та усвідомлення належності до цієї спільноти. Внутрішнє життя й діяльність національної меншини у поліетнічному суспільстві реалізується через власні організації та об'єднання, навчальні та мистецькі заклади тощо. Життєдіяльність її та перспективи розвитку залежать від внутрішніх та зовнішніх чинників. До перших належать кількісний склад, наявність певної соціологічної структури, відповідного рівня конституційної наповненості. До зовнішніх чинників відноситься політика держави щодо національних меншин, межі можливостей зв'язків із ядром відповідного етносу, стан міжетнічних стосунків у країні проживання тощо.

Дефініцією «національна ідентичність» позначається передусім володіння етносом почуттям спільності з іншими етносами минулого та сучасного, причетності до громадянського суспільства, а також наявність здатності піклуватися про національно-культурний консенсус у фундаментальних питаннях економічного, політичного, соціального життя і поточного розвитку держави, її зовнішньої й внутрішньої політики.

Соціальна адаптація – це вид взаємодії окремої особистості або соціальної спільноти із середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та сподівання її учасників; це результат процесу їх пристосування до нового соціального оточення [9].

Розвиток національного законодавства у сфері забезпечення права людини на задоволення своїх етнокультурних потреб зіштовхується з низкою концептуальних і нормативно-правових питань, від вирішення яких залежить подальший демократичний поступ українського суспільства. Це викликано істотними концептуальними відмінностями у тлумаченнях як головних категорій, вживаних у національному законодавстві («національні меншини», «корінні народи», «народ України», «українська нація» тощо), так і в розумінні власне державної політики в етнополітичній сфері. Йдеться, передусім, про те, що відсутнє чітке розмежування у використанні слів «нація» і «народ» стосовно етнічних та територіально-політичних спільнот. Часто-густо політики і урядовці не розрізняють і не протиставляють два головних типи націоналізму: громадянсько-політичний або державний та культурний або етнічний. Водночас, з погляду етнічного усвідомлення, націоналізм (етнонаціоналізм), зазвичай, бачиться як колективістсько-авторитарний, сприймається як форма партикуляризму та винятковості, як засіб досягнення окремою групою контролю над владою і ресурсами, створення етнічно гомогенної державності, ворожої плюралістичній демократії й громадянському суспільству.

Нормативно-правова колізія в цьому випадку виявляється в обговоренні та визначенні співвідношення між колективними та індивідуальними правами, позаяк більшість норм законодавчих актів щодо задоволення етнокультурних потреб містить так звані колективні права, приналежні не стільки окремим індивідам якоїсь етнічної групи, скільки цій групі в цілому.

Основними чинними нормативно-правовими актами України, які містять принципові положення з питання про національні права і свободи, а також їхніх суб'єктів, є ухвалені (у хронологічному порядку) Закон УРСР «Про мови УРСР», Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), Декларація прав національностей (1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), Конституція України (1996 р.), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (ратифікована у 1997 р.), Європейська хартія регіональних мов і мов меншин (ратифікована у 2003 р.). Окрім того, чимало законодавчих актів колишнього СРСР продовжують діяти на території України сьогодні. Нарешті, відповідно до чинної Конституції України (ст. 9), міжнародні договори, згода на обов'язкове виконання яких дається Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Відповідно до встановленої нормативно-правової ієрархії, найвищу юридичну силу має Конституція України. В ній використовуються такі поняття, як «український народ», «українська нація», «українці, які мешкають за межами держави», «корінні народи», «національні меншини», «депортовані народи».

Чинне національне законодавство використовує такі терміни:

- «народ» (Декларація прав національностей України 1991 р.);
- «національності», «національні групи» (Декларація прав національностей України 1991 р., Конституція Автономної Республіки Крим 1998 р.);
- «національні меншини» (Закон України «Про національні меншини в Україні» 1992 р., Конституція України 1996 р.);
- «корінні народи» (Конституція України 1996 р.).

Адекватне нормативно-правове визначення вказаних понять має лише термін «національні меншини» – до них, відповідно до ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні», «належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою».

Подальша конкретизація змісту поняття «національна меншина» міститься у міжнародно-правових документах, зокрема в робочому документі ООН «Визначення меншин» (1996 р.), який розглядає цю правову категорію у зв'язку з іншими суміжними поняттями: Ст. 1: «Меншина означає групу осіб, які постійно проживають на території держави, є чисельною меншістю стосовно решти населення цієї держави, тобто складають менше половини її населення, мають національні, етнічні, релігійні, мовні, а також інші пов'язані з ними характеристики, культуру, традиції і т. д., які відрізняються від відповідних характеристик решти населення і які виявляють прагнення до збереження, існування і самобутності такої групи». Ст. 5: «До меншин не відносяться: а) корінні народи; б) групи осіб, які розглядаються як народи і, відповідно, мають право на самовизначення; в) групи осіб, які мають згадані вище характеристики і явно не прагнуть до збереження своєї самобутності; г) групи осіб, які мають згадані вище характеристики, але є настільки малочисельними, що відсутня об'єктивна можливість встановити для них якийсь спеціальний режим захисту». Ст. 6: «Якщо є якісь сумніви у тому, що групи, згадані в пункті 1 попередньої статті, не прагнуть до збереження своєї самобутності, діє презумпція, що вони прагнуть до її збереження». Ст. 7: «У разі виникнення питання про вжиття до якоїсь групи осіб поряд з визначенням меншин якогось іншого визначення, перевага надається визначенню, застосування якого тягне за собою надання даній групі найбільш сприятливого режиму, якщо неможливе поєднання таких визначень і режимів, що витікають з цих визначень».

Вищенаведені визначення (дефініції) поняття «національна меншина» є чинними для України і складають частину її національного законодавства.

Таким чином, дедалі чіткіше з'ясування змісту поняття «національна меншина» у його природному зв'язку з поняттями «нація» та «етнос» стає важливим фактором дослідження етнонаціональних процесів в Україні, служить ключем для розуміння статусу меншин, їх участі в державотворчих процесах, для пошуку шляхів удосконалення та гармонізації міжетнічних відносин.

Джерела та література

1. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.
2. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Упор.: М.І. Панчук та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 474.
3. Чи є українська нація та національні меншини в Україні? // Персонал Плюс. – 2005. – № 8 (106). – 21-27 лютого.
4. Рафальський О. Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні // Наукові записки. Зб. – Вип. 8. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 178-179.
5. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.
6. Євнух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997. – С. 36.
7. Биков О.М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2001. – С. 3.
8. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» // Моя Родина. – 2001. – 13 грудня.
9. Васильчик В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст. – Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 44-45.